

Н. М. Зуб (Руденко)

КИЇВСЬКІ ОСВІТЯНИ ТА РОСІЙСЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО НА КАВКАЗІ В ХІХ СТОЛІТТІ

Військово-політичне просування Російської імперії на Кавказ, у бік кордонів перської та османської держав, почало визначатися з часом й іншими факторами. Крім загального, територіального, воно поступово охоплювало внутрішні сфери впливу управління новоприєднаними територіями, спричинюючи ефект дедалі більшого проникнення в повсякденне життя місцевого населення.

Складовими цього процесу в першу чергу стали адміністративне управління “від центру” (з введенням діловодства російською мовою) та просвітництво. Останнє зводилося, головним чином, до відкриття навчальних закладів (світського і духовного спрямування з викладанням російською мовою) та церковно-релігійної діяльності (культова обрядовість і проповідницька та місіонерська робота). Кожна із зазначених категорій потребувала, без сумніву, залучення до цієї роботи людей з високим рівнем освіти, а крім того, й вимагала відповідної освітньо-професійної спрямованості.

Дослідження ставить за мету охарактеризувати загальні особливості російського просвітництва на Кавказі в ХІХ ст., розкрити головні аспекти цього процесу, а разом з тим і персоналізувати окремих його учасників, окресливши тенденції та місце представників київської інтелігенції в педагогічному процесі на Кавказі в ХІХ ст.

У географічному аспекті ми не розмежуємо Північний та Південний Кавказ, а розглядаємо ці території як цілісний регіон, що на той час фактично повністю перебував (винятком у цьому були окремі народи, що певний час ще чинили військовий спротив) у складі Російської імперії. Такий підхід викликаний, головним чином, тим, що вищевказані регіони підпорядковувались Кавказькому навчальному округу, котрий був створений у 1848 році.

До проблеми вивчення та висвітлення історичних процесів, дослідження становлення основних етапів впровадження освітнього процесу на території Російської імперії зверталися свого часу багато дослідників. У різні десятиліття ці питання набували окремого специфічного ограновування з політичним присмаком відповідно до потреб часу. Реалії впровадження та розвитку російського просвітництва на Кавказі не втрачали актуальності в роботах дослідників як у минулому, так і сьогодні.

Серед основних напрямків, що знайшли відображення свого часу в доробках істориків, вчених, публіцистів та склали історіографічну канву широким спектром робіт, що стосувалися просвітництва, слід виокремити декілька.

У ХІХ ст. просвітництво з боку Росії розглядалося винятково як прогресивна діяльність царату щодо “диких” народів та племен “інородців” [Восторгов 1905].

У 30-ті рр. ХХ ст. ця проблематика розглядалася в сукупності з попереднім “абсолютним благом” і з таким “негативним” явищем, як поширення релігії (християнства) під прикриттям освітнього процесу [Ульянов 1931; Георгадзе 1932]. Це була притаманна для того часу характеристика, що відчутно позначилася в контексті багатьох наукових розвідок та вплинула на висновки щодо освіти та навчальних закладів.

В історіографії радянського періоду значна увага приділялася висвітленню російського просвітництва крізь призму сплетіння культури і братерства народів та заро-

дження і становлення національних культурних проявів серед народів Кавказу під впливом російської культури [Бритаєва 1976].

Починаючи з кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття, в дослідженнях клалися на терези співвідношення часток сутності і дійсності в російському просвітництві, чи було воно ефективним, чи це лише вдале використання форми, наповнене іншим змістом, як засіб масового зросійщення для остаточної колонізації “окраїнних народів” Російської імперії. Така специфіка досліджень зберігається насамперед у студіях російських науковців [Беленчук 2006; Городенко 2009]. Крім того, варто зауважити, що деякі українці вже давно увійшли в російську історіографію відповідно як “великі російські педагоги” [Черказьянова 2007] і там їм присвячують не лише окремі дослідження, а й цілі дисертації [Трембикова 2005]. Втім, основною фабулою тематичного формулювання питання дослідження залишилися “російські просвітники” та “зростання науки і культури під впливом російського просвітництва”. І до сьогодні події минулого та діячі освіти існують у такому співвідношенні.

Власне вітчизняні дослідження останнього періоду звертаються до біографістики та вивчення внеску українських діячів минулого в розвиток науки та культури, зокрема літературних зв’язків українців з народами Кавказу [Алієва 2010; Кочубей 2011]. Продовжуючи розкривати цю тематику, не можна оминати увагою діяльність випускників ушлавлених навчальних закладів Києва. Тому головним критерієм для розвідки про видатних постатей є не лише їхнє походження чи місце народження, а й місце розташування *alma mater*.

Незважаючи на певні аспекти, що окреслилися вище з огляду на історіографію питання, все ж просвітницький феномен чи то учительських кадрів як представників світської освіти, чи то релігійних діячів як представників духовного напрямку в просвітництві спрямовував їхню працю в єдине загальноосвітнє русло. Просвітництво на Кавказі справді збіглося з тим “позитивним благом” русифікації, що сприяло зближенню, з негативними тенденціями російської централізованої політики щодо підпорядкування і розширення територіальних меж імперії. Багатовекторний процес, що мав відчутний вплив у розлогій структурі російського проникнення на Кавказ, був явищем внутрішньополітичного прояву діяльності уряду.

Політика російського уряду щодо збільшення кількості російськомовного населення у віддалених регіонах держави, що були строкато поліетнічними за складом населення, забезпечувала свої кількісні показники статистичних даних не лише за допомогою збільшення слов’янської спільноти в іншомовному середовищі різних національних соціумів. Перш за все категорії населення, що переселялися, мали своїми діями забезпечити й інші аспекти колонізаторської політики царату на Кавказі. Отже, козаки та селяни, що потрапляли на ці території з чорноземних районів України, мали поширювати традиції землеробства та культивувати кращі аграрні здобутки в цій галузі. Військові й ті, хто потрапляв до їхніх поселень, разом з першими були певним чином відповідальними за охорону та забезпечення миру та спокою серед місцевих народів. Чиновники, а серед них і вчителі, поповнювали кадри адміністративного апарату на місцях та виконували місію просвітництва. Неабияка роль відводилася в цьому і духовенству. Оскільки в цілому маса переселенців та відряджених на службу на Кавказ була християнського віросповідання, відповідно підсилювався ще один аспект ідеологічного впливу Росії – поширення християнства та зростання його ролі в релігійному співвідношенні між народами, що, головним чином, сповідували іслам. Винятком були лише грузини і вірмени – їхнє віросповідання було запорукою зближення як єдиновірних народів з російським.

Розкриваючи зазначену проблематику, ми фактично не розмежуємо освітян і релігійних діячів, оскільки характерною ознакою XIX ст., як і попередніх часів, було нерозривне і тісне співіснування вищевказаних видів діяльності. Крім того, закон від 1805 р. велів відкривати сільські школи в парафіях і відповідно людям з духовною освітою –

навчати там [Царский указ... 1805]. Разом з тим універсальність освіти випускників Київської духовної академії (заснована в 1819 р.; далі – КДА) давала їм можливість знайти самовираження на обох напрямках просвітництва. Непоодинокими були випадки, коли в майбутньому багато з них ставали провідними викладачами, відомими діячами церкви та культури. Адже КДА свого часу відіграла значну роль у поширенні та розвитку освіти Російської імперії, бо була найстарішою на її теренах, а відповідно її випускники продовжували освітні традиції свого закладу в семінаріях Москви, Санкт-Петербурга та Казані.

З часом вже випускники Київського університету Св. Володимира (заснований у 1834 р.) частіше за інших ставали до педагогічної роботи після закінчення курсу навчання. Саме тут готували світських учителів, на противагу вищезгаданих КДА, що була, зрозуміло, центром духовної освіти. Однак слід відзначити, що рівень освіти і масштабність знань, здобутих студентами у стінах “червоного корпусу”, ставали для них тим міцним фундаментом, з якого з часом виростили прагнення й надалі розширювати власний науковий і освітній потенціал.

Архіви України зберігають документи про участь у загальноімперському педагогічному процесі кадрів з навчальних закладів Києва. Джерела свідчать як про перебіг цього процесу в російській державі в цілому, включаючи її найвіддаленіші куточки, так і про високу затребуваність випускників.

Так, матеріали 20–30-х рр. XIX ст. відображають вплив метрополії на релігійні та духовні справи в Грузії, несуть інформацію про початок періоду активної розбудови навчальних закладів різних типів у Мінгрелії, на Північному Кавказі [Постановление Тифлисской семинарии... 1836]. Архівне джерело подає нам дані, що в 1823 р. було призначено випускників академії Стеценкова, Хлебникова та Протопопова в Грузію “для зайняття там вчительських місць” [Дело о назначении выпускников... 1823]. Ці прізвища значаться у списках випускників закладу серед “молодших кандидатів” [Выпускники... I]. Вже наступного 1824 р. велось листування про направлення учнів семінарії наглядачами та вчителями духовних училищ у Грузії [Переписка с Киевской духовной академией... 1824].

Відповідно, збереглася і є надзвичайно промовистою офіційна документація, що містить інформацію про всілякі “надбавки до жалування” та свідчить про пільги для зазначеної категорії чиновників. Так, у 1825 р. уряд видав укази для заохочення, надання пільг учителям, що служать у духовно-навчальних закладах вказаного регіону [Дело о предоставлении льгот... 1825]. Щодо вищезазначеного був і окремий “припис Київської духовної академії правлінню семінарії і постанова комісії духовних училищ” [Предписание...].

У порівнянні з іншими університетськими закладами Російської імперії випускники Київського університету, що направлялися на Кавказ для виконання високої урядової місії, були фахівцями з різних навчальних дисциплін. Єдине, мабуть, у чому університет поступався іншим вищим школам держави, – це відсутність кваліфікованих викладачів та перекладачів східних мов. Так, архівні джерела дають нам свідчення про те, що в 1840 р. на запит київського губернатора надійшла відмова в перекладі документів перською мовою у зв’язку “з відсутністю в університеті спеціалістів, що володіють” нею [Запрос... 1840].

Про затребуваність випускників Київської семінарії свідчать архівні матеріали, зокрема, листування із Синодом про призначення студентів місіонерами до Абхазії [Переписка с Синодом... 1844]. Крайня дата документа надзвичайно важлива. Це 1844 р., саме тоді розпочалися організаційні заходи російського керівництва з відкриття освітніх закладів в Абхазії, що ввійшла до складу Російської імперії ще в 1810 р.

Починаючи з 1840-х рр., коли був остаточно затверджений проект адміністративної реформи на Кавказі і чиновники відразу розпочали втілення її постулатів у життя, знову зростає потреба в освічених працівниках та посилюється їхнє залучення до роботи у

східних регіонах імперії. Багато з них були відомими діячами освітнього процесу, мали чималий педагогічний досвід.

Серед таких діячів позаминулого століття чільною є, зокрема, постать Кирила Петровича Яновського (1822–1902). Народився він на Чернігівщині, спочатку освіту здобував у Чернігові, а потім став студентом фізико-математичного факультету Київського університету. У 1878–1900 рр. займав посаду попечителя Кавказького навчального округу [История Грузии 1973, 81–82]. У сучасних дослідженнях його позиціонують як діяча “яскраво вираженого русифікаторського урядового курсу, що, без сумніву, відобразилось і на заходах в окрузі” [Черказьянова 2007, 12]. В особистій характеристиці, що зберігається в архівосховищах Києва, зазначено, що “на всіх ділянках К. П. Яновський своєю діяльністю притягував до себе популярність як рідкісний за обдарованістю адміністратор, педагог і людина” [Характеристика... 1–2]. Важливий спадок він залишив і для наступних поколінь науковців, оскільки саме завдяки йому з’явилося загальновідоме видання “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”.

Ще одна цікава постать – Олександр Олександрович Навроцький (1823–1892). Він закінчив філософський факультет Київського університету у 1847 р. За причетність до Кирило-Мефодіївського братства був на засланні [Кочубей 2011, 158]. З 1858 р. працював у Темір-Хан-Шурі, Єревані тощо. Збирав етнографічні матеріали, зробив багато перекладів (вивчив місцеві мови), але й до сьогодні його спадщина в значній кількості залишається неопублікованою [Кочубей 2011, 158; Алієва 2010, 334].

Родина Грушевських збагатилася коло педагогів, що тривалий час жили і працювали на Кавказі. Так, Сергій Федорович Грушевський (1830–1901) закінчив КДА в 1859 р. За порадами лікарів переїхав на Кавказ. Почав свою діяльність у 1869 р. учителем у Кутаїсі, потім був інспектором і директором народних училищ Ставропольської губернії, Терської області [Кучеренко, Панькова, Шевчук 2006, 53, 86]. У Владикавказі заснував педагогічний музей. Автор підручників і методичної літератури, а його посібник “Первая учебная книга церковно-славянского языка” (1872) витримав понад 30 перевидань. Також приїздили на його запрошення та вчителювали на Північному Кавказі його родичі – племінники [Кучеренко 2012].

Без сумніву, цікавими фактами наповнені життя та діяльність Олександра Ілліча Стоянова (1841–1914). Навчався він на історико-філологічному факультеті Київського університету. Доклав чимало зусиль до організації та діяльності недільних шкіл в Україні на початку 1860-х рр.; збирав етнографічних матеріалів; написав та опублікував рецензію на буквар, створений Т. Г. Шевченком. У вітчизняній історіографії став відомим переважно своєю промовою над труною українського генія [Чалый 1988, 455]. На жаль, промова не збереглася. У 70-х рр. XIX ст. був директором гімназії в м. Кутаїсі.

Як духовно-освітній діяч відомий також протоієрей Павло Іванович Чудецький (1844–1886). Народився він у Костромській губернії, а навчався на історичному факультеті в Києві. На Кавказі опинився на посаді ректора Тифліської православної духовної семінарії. Його характеризували як зразкового організатора, що став також фундатором бібліотеки для учнів. Попри все це, згадки про нього в літературі та дослідженнях радянського періоду є критичними [История Грузии 1973, 83]. Історіографія дореволюційного і радянського періоду є дещо суперечливою в судженнях щодо характеристики його постаті та діяльності.

Етнограф Олександр Миколайович Шрамченко (1859–1921) народився на Чернігівщині. У 1887 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Після закінчення навчання працював учителем на Кавказі. У 1909 р. повертається до Києва. Публікувався в журналі “Киевская старина”, обіймав посаду відповідального редактора журналу “Україна”, був редактором “Українського етнографічного збірника” Наукового товариства [Кучерук 2011, 76].

Ще слід згадати Олексія Миколайовича Грена (1862 – після 1927). Навчався він у Петербурзі. Працював у Київському університеті, але вже після того, як довгі роки був інспектором тифліських народних шкіл [История Грузии 1973, 85]. Його наукова діяльність цінна для нас тим, що на основі матеріалу, зібраного та опрацьованого на Кавказі, він потім читав лекції студентам у курсах з кавказознавства та історії. О. Грен також був автором “Історії Кавказу” та “Історії Сходу”, що вийшли друком у Києві.

Джерельна база для дослідження та розгляду окремих складових питань стосовно I пол. XIX ст. здебільшого репрезентована архівними матеріалами, тоді як для решти історичного періоду більш характерною є відносна насиченість інформаційного простору розлогою за змістом і вагомою за значенням пресою. Особливо це стосується бібліографічних аспектів життя та наукової спадщини працівників освіти. Автори публікацій періодичних видань II пол. XIX ст. звертали свою увагу в першу чергу на здобутки працівників педагогічної галузі, на управлінську діяльність високих посадовців. Поза цим залишалися відомості про осіб, що ще тільки розпочинали свою просвітницьку діяльність на Кавказі.

Слід відзначити, що для першої половини XIX ст. характерним є те, що більшість працівників для освітніх закладів Кавказу відряджались від КДА, тоді як у другій його половині до них додалися ще й випускники вже світського вищого навчального закладу, на відміну від першого, – Київського університету Св. Володимира.

Зазначимо, що вироблена російським керівництвом система надсилання кадрів з немісцевих із часом принесла й очікуваний результат – зміцнення проросійських позицій у духовному та культурному житті краю.

Принагідно слід зазначити, що ця тематика має ще достатньо прогалин, які потребують значних наукових розробок, і в першу чергу це стосується персоналій, чия діяльність була тісно пов’язана з такими загальноісторичними процесами, як освітньо-релігійна поступальна місія Російської імперії серед населення Кавказу. За будь-яких обставин і при зміні кута зору на ці події внесок цих особистостей розглядатиметься як позитивний вплив на культурний прогрес.

ДЖЕРЕЛА

Дело о назначении выпускников академии Стеценкова, Хлебникова, Протопопова в Грузию для занятия учительских мест. 1823 г. // **Центральний державний історичний архів України, м. Київ** (ЦДІАК України). Ф. 711, оп. 3, спр. 205.

Дело о предоставлении льгот русским учителям, служащим в духовно-учебных заведениях Грузии. 1825 г. // **ЦДІАК України**. Ф. 711, оп. 2, спр. 995.

Запрос Киевского гражданского губернатора и ответ ему об оказании в переводе документов на персидском языке (документы принадлежат 2-м персидским подданным, приехавшим в г. Киев) в связи с отсутствием в университете специалистов знающих персидский язык. 1840 г. // **ЦДІАК України**. Ф. 707, оп. 6, спр. 218.

Переписка с Киевской духовной академией о направлении учеников Киевской семинарии смотрителями и учителями духовных училищ в Грузию. 1824 г. // **ЦДІАК України**. Ф. 712, оп. 6, спр. 478.

Переписка с Синодом о назначении студентов Киевской духовной академии миссионерами в Абхазию. 1844 г. // **ЦДІАК України**. Ф. 182, оп. 2, спр. 4.

Постановление Тифлисской семинарии об открытии духовных училищ в г. Владикавказе и в Мигрелии. 1836 г. // **ЦДІАК України**. Ф. 711, оп. 2, спр. 2559.

Предписание Киевской духовной академии правлению Киевской семинарии и постановление комиссии духовных училищ о некоторых льготах, получаемых русскими учителями в Грузии // **ЦДІАК України**. Ф. 712, оп. 6, спр. 607.

Характеристика на попечителя Кавказского учебного округа Яновского Кирилла Петровича // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського** (ІР НБУВ). Ф. XIII, № 4002.

Царский указ из Сената об учреждении сельских школ в местах приходов и преподавании в них священниками, церковнослужителями и семинаристами. 31 января 1805 г. // *ИР НБУВ*. Ф. XIII, № 6048.

ЛІТЕРАТУРА

Алієва З. Українсько-азербайджанські літературні зв'язки // **Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу (Колективна монографія)** / За ред. І. П. Бондаренка. Київ, 2010.

Алієва З. Аспекти орієнтальних захоплень М. Гулака та О. Навроцького (Уривок). – Лев Лопатинський як орієнталіст і журналіст (Уривок) // **Хроніка 2000. Україна – Азербайджан**. Київ, 2011.

Беленчук Л. Н. О просвещении народов России во второй половине XIX – начале XX в. // **Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета**. Серия 4: Педагогика. Психология. Вып. 2. Москва, 2006.

Бритаева Н. Т. Деятели народного образования Кавказа в первой половине XIX в. // **Советская педагогика**, 1976, № 12.

Восторгов И. Церковная школа в Закавказьи // **Народное образование**. Т. 1. Кн. 3. 1905.

Выпускники Киевской духовной академии 1823–1869, 1885–1915 гг. – <http://www.petergen.com/bovkaloduhov/kievda.html>

Георгадзе Г. Колониальная политика российского самодержавия и национальная школа в Закавказье // **Просвещение национальностей**, 1932, № 5–6.

Городенко Д. В. Образовательная политика России в отношении нерусского населения в XVIII – начале XIX в. // **Образование и общество**, 2010, № 4 (63).

История Грузии. Учебное пособие / А. Киквидзе, П. Ратиани, А. Сургулидзе. Тбилиси, 1973.

Кочубей Ю. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // **Хроніка 2000. Україна – Азербайджан**. Київ, 2011.

Кучеренко М. О. Між Україною і Кавказом: духовний заповіт Сергія Федоровича Грушевського // **Кубань – Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия**. Вып. 6. Краснодар – Киев, 2012.

Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. **Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)**. Київ, 2006.

Кучерук О. Бакинські українці // **Хроніка 2000. Україна – Азербайджан**. Київ, 2011.

Трембикова А. А. **Педагогические идеи К. П. Яновского и его образовательная деятельность на Северном Кавказе:** Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Специальность: 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования / Ставропольский государственный педагогический институт. Ставрополь, 2005.

Ульянов Г. Царская педагогика среди нерусских народностей // **Просвещение национальностей**, 1931, № 5.

Чальий М. К. Похороны Т. Г. Шевченко на Украине // **Воспоминания о Тарасе Шевченко**. Киев, 1988.

Черказьянова И. В. К. П. Яновский – просветитель и организатор народного образования на Кавказе // **Вестник Ставропольского государственного университета. Исторические науки**, 2007, № 50.

Щербань Т. О. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира: 1834–1918 // **Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу (Колективна монографія)** / За ред. І. П. Бондаренка. Київ, 2010.